

D.K. MAMATOXUNOVA
SH.M. MIRZIYOTOV

ARAB FILOLOGIYASIGA KIRISH

مقدمة اللغة العربية

809.24
M-23

O'zbekiston Respublikasi
Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi

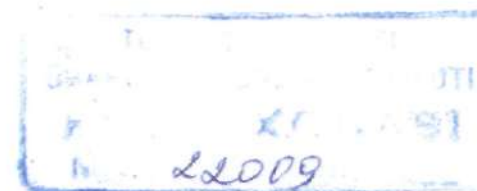
Toshkent davlat sharqshunoslik instituti

جامعة طشقند الحكومية للدراسات الشرقية

D.K. MAMATOXUNOVA
SH.M. MIRZIYOTOV

مقدمة اللغة العربية

**ARAB
FILOLOGIYASIGA
KIRISH**

Toshkent - 2010

*Muallif ushbu kitobni qadrli insonlarining
yorqin xotiralariga bog'ishlaydi.*

Ushbu qo'llanma oliy uquv yurtlarining arab filologiyasi kafedrasi talabalariga hamda arab tili sohasi bo'yicha ish olib borayotgan o'qituvchilar, aspirantlarga mo'ljallangan. Qo'llanmada zamonaviy arab tili, uning paydo bo'lishi va rivojlanish bosqichlari hamda hozirgi kundagi vazifalari haqidagi ma'lumotlar ilmiy asosda yoritib berilgan. Har bir bob oxirida mavzu bo'yicha savollar, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati ko'rsatilgan.

Arab filologiyasi haqidagi o'zbek tilida batafsil ma'lumot berishga mo'ljallangan. Bu qo'llanma arabshunoslar uchun zaruriy manba bo'lib xizmat qiladi.

**D.K.Mamatxunova, SH.M. Mirziyotov. Arab filologiyasiga kirish.
(Qayta va kengaytirilgan nashr)**

Muharrirlar:	f.f.n., dots. R.Barakaev f.f.n. S.A.Rustamova
Taqrizchilar:	f.f.d., prof. Z.M.Islomov katta o'qit. N.Orifxo'jaev

Ushbu o'quv qo'llanma Toshkent davlat sharqshunoslik institutining O'quv-uslubiy kengashi tomonidan nashrga tavsiya etilgan (Bayonno-ma №2, 02.04.2010).

SO'ZBOSHI

Respublikamiz mustaqillikka erishganidan so'ng ko'pgina arab davlatlari bilan turli sohalarda aloqalar o'rnatildi. Bu esa, o'z-o'zidan, arab tilini o'rganishni xohlovchilar uchun o'zbek tilida bitilgan o'quv qo'llanma va darsliklarga ega bo'lish ehtiyojini yanada kuchaytirdi. Shuning uchun bu qo'llanmani qayta va kengaytirilgan shaklda yozishga harakat qilindi.

«Arab filologiyasiga kirish» o'quv qo'llanmasi jahon andozaiari talablariga javob bera oladigan bakalavr darajasidagi arab filologlarini tayyorlashda, filologlarni arab tilining dastlabki asoslari va keyingi rivoji bilan tanishtirishda, ularning bilimni kengaytirish hamda chuqurlashtirishda xizmat qiladi.

Mazkur qo'llanmada O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining muvofiqlashtiruvchi ilmiy uslubiy kengashida ko'rib chiqilgan va nashr etilgan «Arab filologiyasiga kirish» dasturining barcha masalalarini yoritishga harakat qilindi.

Qo'llanmani yozishda ustozlarimiz I.G.Fateyeva, E.Talabov, A.U.Karimovlarning shu kursni o'qitish davomida orttirgan ko'p yillik tajribalaridan, qimmatli maslahatlaridan hamda kurs bo'yicha nashr qilingan barcha qo'llanma va chet el filolog olimlari tomonidan yaratilgan ilmiy adabiyotlardan foydalanildi.

Qo'llanma yetti bobdan iborat bo'lib, har bir bob oxirida amaliy mashg'ulot savollari va adabiyotlar ro'yxati berilgan. Qo'llanma nihoyasida test topshiriqlari, mustaqil ish uchun savollar, adabiyotlar ro'yxati va test javoblari ko'rsatilgan. Qo'llanmaning birinchi bobida filologiya haqida umumiy tushuncha, jumladan, arab filologiyasining xususiyatlari, uni fan sifatida o'rganishning asosiy vazifalari, arab madaniyati va uning xalifalikda tutgan o'rni hamda arab tilidagi yozma yodgorliklar haqida fikr yuritilgan. Ikkinchi bobda arab tili xom-som tillar oilasining eng yosh tili sifatida o'rganiladi. Uchinchi bob qadimiy arab davlatlari, arab yozuvining kelib chiqishi, arab tili va adabiyotining paydo bo'lishida qadimgi arab qabilalarining tutgan o'rni haqidadir. To'rtinchi bobda klassik arab adabiy tilining paydo bo'lishi va rivojlanish bosqichlari hamda Qur'oni karimning arab adabiy tili paydo bo'lishidagi o'rni hamda tarjimalari haqida fikr bildiriladi. Beshinchi bobda esa zamonaviy arab adabiy tili, uning vazifalari va muammolari hamda hozirgi zamon arab mamlakatlaridagi til holati va ta'lim tizimi haqida ma'lumot beriladi. Oltinchi bobda G'arb va Rossiyada arabshunoslikning ufoqlari hamda yirik arabshunos olimlar ijodi haqida fikr yuritiladi. Yetinchi bobda O'zbekistonda arabshunoslik fanining taraqqiyoti

hamda O'zbekistonda arab tilining o'qitilishi va o'zbek arabshunosligining muammolari haqida fikr bildiriladi.

Ushbu qo'llanma o'zbek tilida qayta va kengaytirilgan holda nashr etilayotgani uchun unda ayrim kamchiliklar va nuqsonlar bo'lsa, hamkasb ustozlarimizning fikr va mulohazalarini mamnuniyat bilan qabul qilamiz.

Mualliflar

KIRISH

*Yoshlarga milliy vatanparvarlik
ruhida ta'lim-tarbiya berish
bugungi kunning jiddiy
vazifalaridan hisoblanadi.*

Islom Karimov

“Arab filologiyasiga kirish” fanining umumiy vazifasi arab filologiyasi tushunchasini ochib berishdan iborat. Arab filologiyasi arab Sharqining o'tmishdagi va hozirgi kundagi tili, adabiyoti, manbalarini o'rganadi.

Arab tilini o'rganish. Ushbu muammo arab tilining boshqa somiy tillar bilan yaqinligini hisobga olgan holda tarixiy shakllanishi, tovushlar tizimi, grammatika hamda leksikasi, arab sheva (dialekt)lari hamda arab tilida so'zlashuvchi xalqlarning arab tiliga bo'lgan munosabati singari muammolarni o'rganishdan iboratdir.

Arab yozuvini o'rganish. Somiy yozuv shakllanishi tarixi va keyinchalik nabotiy-oromiy grafikasiga asoslangan arab yozuvining ajralib chiqish tarixi hamda hozirgi kunda iste'molda mavjud bo'lgan yozuv turlarini bilish ham arab filologiyasining asosiy vazifalaridan hisoblanadi.

Arab yozma manbalarini o'rganish. Arab tilidagi ilk yozma yodgorliklardan hozirgi kungacha bo'lgan keng ko'lamli adabiyotni o'rganish ham arab filologiyasining dolzarb vazifalaridandir.

Arab filologiyasi bir necha maxsus ilmiy yo'nalishlarni o'z ichiga oladi:

a) arab adabiyotshunosligi yozuv yodgorliklarini badiiy, she'riy, nasriy asarlar sifatida hamda og'zaki yodgorliklarni xalq ijodiyotining yorqin natijalari sifatida o'rganadi;

b) arab yozma yodgorliklarini o'rganish arab va g'ayri arab xalqlar tarixini, geografiyasini, qadimiy davlatlarini bilishga ham yo'l ochib beradi. Tabiiyki, bunda arab filologiyasi tarixiy fanlar bilan bog'liq holda talqin etiladi. Bu esa, o'z navbatida, arab davlatlari va, umuman, Sharq xalqlari tarixi haqidagi yozma poleografik matnlarni o'qiy olishni va bilishni ham taqozo etadi;

v) yozma manbalar orqali arab xalqlarining madaniyati tarixi o'rganiladi. Bu esa, arab filologiyasining arab madaniyatshunosligi bilan fani uzviy bog'liqligidan dalolat beradi;

g) arab filologiyasi tabiiy ravishda islomshunoslik fani bilan ham bog'liq holda o'rganiladi. Bunda qadimgi va hozirgi vaqtdagi diniy mavzulardagi manbalar ham tarjima, tahlil va tafsir qilinadi;

d) arab filologiyasi arab millatiga mansub bo'lgan va arab tilida so'zlashuvchi xalqlarning ilmiy ijodini ham o'rganadi. Binobarin, arabshunoslik ilk islom davridan hozirgi kungacha bo'lgan arab tilidagi ilmiy, tarixiy, adabiy manbalarni va shu sohalar bo'yicha ilmiy faoliyat ko'rsatgan olimlar ijodini o'rganish bilan ham shug'ullanadi.

"Arab filologiyasiga kirish" fanining predmeti quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Arab tili, uning rivojlanish tarixi va grammatikasi hamda hozirgi zamon arab jamiyatidagi arab tilining o'rni haqidagi asosiy ma'lumotlarni bilish.

2. Arab adabiyoti, uning rivojlanish tarixi va zamonaviy arab adabiyoti haqidagi asosiy ma'lumotlarni bilish.

3. Arab Sharqidagi, Yevropa, Rossiya va O'zbekistondagi arabshunoslik tarixi va uning taraqqiyoti haqidagi asosiy ma'lumotlarni bilish.

4. Arab tili va adabiyotini o'rganish uchun kerakli bo'lgan qadimgi va zamonaviy adabiyotlar hamda o'quv qo'llanmalar haqidagi asosiy ma'lumotlarni bilish.

5. Arab mamlakatlaridagi ommaviy axborot vositalari hamda ularda ilgari surilayotgan masalalarni ham bilish.

BIRINCHI BOB

ARAB FILOLOGIYASI FAN SIFATIDA

*Arab tili shunday bir tilki, biz
u tilsiz sharq madaniyatini,
o'tmishini va sharq xalqlarining
urf-odatlarini hech qachon va hech
qaysi til vositasida o'rgana olmaymiz.*

(BMTning sobiq rahbari Butrus G'oliy)

1.1. Filologiya va uning rivoji. Arab filologiyasi

Tayanch iboralar: *filologiya, ellinizm davri, xalq ijodiyoti, numizmatika, paleografiya, epigrafika, sfragastika, predmet, lingvistika, qiyosiy-tarixiy metod, til tasnifi, areal tasnif, tipologik tasnif, arab shevasi, tovush o'zgarishi, imlo o'zgarishi.*

Filologiya grekcha so'z bo'lib, «tilga muhabbat» degan ma'noni anglatadi (grekcha filo - sevuvchi, do'st; logos - til, so'z, fikr). Filologiya qadimgi madaniyat fanidir. Akademik N.I.Konrad fikricha: «Filologiya bir paytning o'zida, ya'ni antik davrda ham G'arbda, ham Sharqda dunyoga kelgandir»¹. Rus adibi S.V.Sulginskiy: "G'arb oqil, Sharq donishmand; G'arb kenglik, Sharq teranlik; G'arb harakat bilan yashagan bo'lsa, Sharq orzu-umid bilan yashaydi. Orzu-umiddan afsonalar tug'iladi, keyinchalik haiq afsonalaridan falsafiy tizimlar shakllanadi. Xalq afsonalari falsafaning manbaidir. Agar G'arbning atoqli olimlari faollar bo'lsalar, Sharqda ular faylasuflardir. Olimlar Sharq afsonalarida nafaqat chuqur falsafiy tizimlar, balki barcha falsafiy oqimlar, hind-ovrupa mifologiyasining ibtidosini topdilar. G'arbga nisbatan bir necha asrlar avval Sharqda yer yuzidagi barcha jonzoatlarning evolyutsiyasi haqidagi ta'limot ishlab chiqilgan edi", - deydi. Bu paytda g'arbda grek madaniyatining keng tarqalgan davri, ya'ni ellinizm davri (er. avv. IV asrdan, eramizning VII asrigacha), Sharq, ya'ni Xitoyda "Xan" imperiyasi davri hukmronlik qilar edi. Ellinizm - konkret tarixiy hodisa bo'lib, iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, mafkuraviy, madaniy hayotda grek madaniyati va tubjoy aholi madaniyatining xususiyatlarini o'zida mujassamlashtirgan tarixiy voqelikdir². Bu davrda grek madaniyati, aniqrog'i, tili va adabiyoti A.Makedonskiy (323 yilda vafot etgan) bosib

¹ Конрад Н.И. Запад и Восток. -М., 1972, -С.7.

² Sulaymonova F. G'arb va Sharq. -T., 1998, 161-b.

olgan mamlakatlar – Yaqin Sharq, Shimoliy Afrika, Markaziy Osiyo, Kichik Osiyo, Eron va Hindistongacha tarqaldi. Sharq va G'arb o'rtasida madaniy aloqalar avjiga chiqdi. Grek tili esa aloqa vositasi vazifasini bajardi. Ko'pgina kishilar bu vositachi madaniyatdan foydalandilar. Gretsiyada ko'p o'qigan va adabiyot bilan qiziqqan odamlarni filolog deb atashgan. Birinchi marta Aflotun Suqrotni filolog deb atagan. Filologlar antik davrdagi til va adabiyot matnlarini to'play boshlaganlar hamda sharhlaganlar.

Hozirgi zamonda «**Filologiya - til hamda adabiyotni o'rganuvchi gumanitar fanlar sohasidagi tegishli bilimlar majmuasi**» deb tariflanadi. Bundan tashqari «filologiya» so'zi quyidagi mazmunda ham qo'llaniladi:

Filologiya – yozma yodgorliklar, ularning mualliflari, yaratilgan vaqti, yaratilish sharoitini aniqlash niyati bilan qo'lyozmalarni o'rganish jarayonida ularni til va uslub nuqtai nazaridan tahlil qilishda qo'llaniladigan usullar majmuidir.

Filologlar tomonidan ko'proq qadimgi yozuvchilarning asarlari sharhlangan.

Filologiyaning asosiy prinsiplarini Suqrot, Arastu va Aflotun Gretsiyada ishlab chiqqanlar. Uning dastlabki vazifasi mashhur yozuvchilarning asarlarini sharhlash, ularning matn, shakl, uslub taraqqiyotini izohlashdan iborat edi. Filologlar uyg'onish davrida matnlarni sharhlabgina qolmasdan, sekin-asta tanqidiy o'rgana boshladilar. Matnni tanqidiy o'rganish – asl muallifning fikrini bilish va uni talqin qilishdan iboratdir.

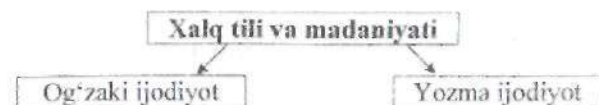
O'rta asrlarga kelib antik asarlarni to'plash boshlandi. Bu hodisa egzegez hodisasi deb yuritildi. Bunda filologlarning vazifalari ikki yo'nalishdan iborat bo'lib, ular, dastavval, Tavrot matnlarini sharhlash, ikkinchidan esa, antik adabiyot matnlarini filologik sharhlash va tanqidiy o'rganish bilan shug'ullanganlar.

Kapitalizm taraqqiyoti bilan milliy ajralish boshlandi. Endi filologlar yodgorliklarni o'rganibgina qolmay, balki har bir millat tilini ham o'rganishga ham kirishdilar. Sharq tillarini o'rganishga kirishish ham shu davrdan boshlandi. Jumladan, 1538 yildan turk, eron va arab tillarini o'rganishga kirishildi. Fransuz olimi G.Postellus 1538 yilda yozgan «*О родстве языков*» kitobida o'rganilayotgan 12 til haqida ma'lumot bergan bo'lsa, peterburglik rus olimi P.S.Pallasaning XVIII asr oxirida yaratilgan «*Сравнительные словари всех языков и наречий*» kitobida o'rganilayotgan 272 til haqida ma'lumot berilgan¹. Bu esa filologiya fani rivojining yangi davri – renessans harakati kirib kelishi bilan boshlandi.

¹ Оранский И.М. Введение в Иранскую филологию. –М., 1960. –С.60.

Renessans – yangilanish, ya'ni kapitalizm taraqqiyoti va ijtimoiy-siyosiy harakatning madaniyat bilan bag'liqligidir.

Filologiya shunday bir turkum fanki, unda bir xalq yoki bir necha xalqlar guruhining tili va madaniyati (ijodiyoti) o'rganiladi. Xalq tili va madaniyati esa, ma'lumki, asosan ikki yo'nalish – og'zaki ijodiyot va yozma ijodiyot bo'yicha o'rganiladi..

Og'zaki ijodiyot. Barcha ma'naviy boylikni xalq yaratadi. Mehnatkash kosiblar, shahar ahli va dehqonlar orasida o'ziga xos san'at turlari, yo'nalishlari vujudga kelgan bo'lib, ularni bir necha toifaga ajratish mumkin.

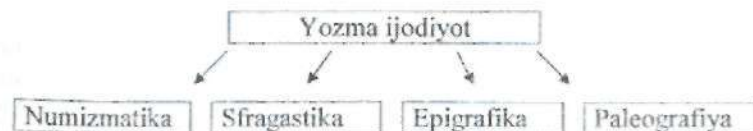
Birinchi yo'nalish so'z san'atiga oid bo'lib, xalq dostonlari, termalar, turli marosim qo'shiqlari, xalq qissalari, ertaklar afsonalar, topishmoqlar, matallar, maqollar va hokazolarni o'z ichiga oladi. Bularning ko'pchiligi xalq orasida og'zaki ijro etilgan. Ammo xalq kitoblari shaklida qo'lyozma holda tarqalgan doston va qissalar ham ko'p.

Ikkinchi yo'nalish ijrochilik yoki xalq teatri shaklida bo'lib, muqallidlik, masxaraboz qiziqchilik, askiyabozlik, qo'g'irchoq o'yinlari, dorbozlik, hofizlik, raqqoslik san'atlari va turli sport o'yinlari hamda sehrgarlik singarilarni qamrab oladi. Bulardan ayniqsa baxshilar va qissaxonlar ijodida musiqa ijrosi va so'z san'ati chatishib ketgan.

Uchinchi yo'nalish xalq amaliy san'ati umumiy nomi ostida birlashtirilishi mumkin bo'lgan misgarlik, ganchkorlik, zardo'zlik, zargarlik kabi amaliy san'at turlari bo'lib, ularning o'ziga xos umumiy jihati bunday san'at asarlarining ko'pchiligi inson turmushida muayyan amaliy vazifa bajarishga mo'ljallanganligidadir.

Xalq ijodi namunalari insonlar did-farosatini charxlashga, ma'naviy kamolotini yuksaltirishga, ularda nazokat, nafosat tuyg'ularini tarbiyalashga xizmat qiladi, dunyoni uyg'un idrok etishga yordam beradi. Xalq og'zaki ijodi aslida xalq san'atidir¹.

Yozma ijodiyot quyidagi fanlar orqali o'rganiladi:

¹ Imomnazarov M. "Milliy ma'naviyatimiz nazariyasiga chizgilar". –T., 1998, 103-b.

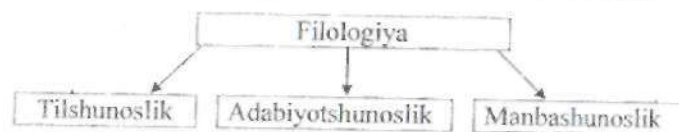
1) Numizmatika – tangalar yordamida tilni va adabiyotni o'rganadigan fan. Tangadagi yozuvlar va rasmlar ularning qiymatini va vaqtini bildiradi. Bu yozuv orqali ma'lum davrdagi adabiyot va tilning xususiyatlari o'rganiladi;

2) Sfragastika – muhrlarni, tamg'alarni o'rganadigan fan. Hujjatlardagi muhrlar orqali uning qaysi vaqtga oidligi, bu davrda kimlar yashagan va qanday tilda ijod etganliklari aniqlanadi.

3) Epigrafika – qattiq jismlarga, ya'ni qabr toshlariga, masjid devorlariga va g'or toshlariga yozilgan xatlarni o'rganadigan fandır.

4) Paleografiya - yozma ijodiyotning eng asosiy turi. Paleografiya ning asosiy vazifasi yozma asarlarni tarixiy manba sifatida o'rganishdir. U matnning qanday qog'ozga qanday siyoh bilan yozilganligini, kim yozganligini o'rganadi. Paleografiya – matnshunoslik – tekstologiya bilan birgalikda tarixiy fan sifatida filologiya ning asosiy fanlaridan hisoblanadi.

Umuman olganda, filologiya uchta katta fanni o'z ichiga oladi.

1) Tilshunoslik.

2) Adabiyotshunoslik.

3) Manbashunoslik.

Tilshunoslik - lingvistik inson tilini o'rganadigan mustaqil fandır. Til kishilik jamiyatida eng muhim aloqa quroli bo'lib, u jamiyat tomonidan yaratilgan va unga xizmat qiladi.

Tilni ijtimoiy hodisa sifatida o'rganish **ekstralingvistika** deb ataladi. Bunda tilning tabiati va ijtimoiy vazifasi, til va tafakkur, til mazmun jihati ning nutq faoliyati kontekst va situatsiya bilan aloqasi o'rganiladi.

Tilning ichki tizimini o'rganish **intralingvistika** deb ataladi. Bunda til birliklari, kategoriyalari, fonologiya, leksikologiya va grammatikasi o'rganiladi.

Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik esa **komparativistika** deb ataladi. Bunda qarindosh tillar va turli tizimlardagi tillar chog'ishtirib o'rganiladi¹.

Adabiyotshunoslik – badiiy adabiyot haqidagi fan. Bu fan badiiy adabiyotning paydo bo'lish va rivojlanish tarixi, taraqqiyot jarayoni, hozirgi holati, ijtimoiy vazifalari va o'ziga xos xususiyatining nazariy masalalarini o'rganish bilan shug'ullanadi.

Manbashunoslik bilan matnshunoslik fani shug'ullanadi. Matnshunoslik ilmiy yoki adabiy asarlar tarixini qayta tiklash uchun shakldan xoli matnni aniqlash niyatida qo'llaniladigan usullar majmuidir.

Arab filologiyasi konkret fan bo'lib, adabiy arab tili, adabiyoti va tarixiy manbalarini o'rganadi. Arab filologiyasi arab millatiga mansub va arab bo'lmagan olimlar tomonidan yaratilgan arab tili va adabiyoti haqidagi ilmiy bilimlar majmuasini o'rganadi. Arab tili xom-som tillar oilasining eng yoshi hisoblanadi. Arab tili va adabiyotining paydo bo'lishi islomdan avvalgi johiliya davriga borib taqaladi. VIII-IX asrlarda arab grammatikasining barcha kategoriyalari ishlab chiqildi. Bu esa Qur'on karimning nozil bo'lishi va yozilishi bilan boshlandi. Necha asrlar davomida o'z davrining turli soha larida bitilgan ilmiy, adabiy, tarixiy asarlar ushbu Qur'on tili bo'lmish klassik arab tilida yozildi.

Arab davlati kengayishi va islom tarqalishi bilan fath qilingan davlatlarda ijod etgan olimlar arab tilida yozish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Natijada klassik arab tili Yaqin va O'rta Sharq, Shimoliy Afrika va Pireney yarim orollarigacha bo'lgan maydonga tarqaldi. Klassik arab tili musulmon sharqida davlatlararo xalqaro til sifatida mavqega ega bo'ldi.

Hatto Islom davrining I asridan boshlab, arab hukmdorlari Misr, Suriya, Eron va Mesopataniyadagi yirik olimlarga arab tilini rivojlantirishlari uchun o'z saroylarida yetarli sharoitlar yaratib berdilar. Ular grek olimlarining yirik vakillari bo'lmish Arastu (Aristotel), Buqrot (Gippokrat), Ptolomey, Evklidlar ilmiy merosini hamda hindistonlik olimlarning asarlarini arab tiliga tarjima qilish bilan shug'ullandilar.

XIX asrga kelib yangi tarixiy sharoitlarning rivojlanishi bilan klassik arab tilining yangi varianti, ya'ni zamonaviy arab tili paydo bo'ldi¹.

Zamonaviy arab tili hozirda mustaqil bo'lgan 22 arab davlatlarida davlat tili maqomidadir. Zamonaviy arab tilida boshlang'ich va o'rta maktablar, maxsus, to'liqsiz va oliy maktablar, matbuot, barcha davlat hujjatlari, radio, televidenie, diplomatiya va boshqa ishlar yozma hamda og'zaki holda olib boriladi. Ammo ko'pchilik arab mamlakatlarida jahonning boshqa mamlakatlaridagi singari o'z shevalari mavjud.

Arab tilshunos olimlari va jahon arabshunos-shevashunos olimlari hozirgi zamonaviy arab shevalarini ikki katta guruhga bo'ladi.

I. Mashriq arab shevalari. Bu shevalar turkumiga Arabiston yarim orolida joylashgan Saudiya Arabistoni, Yaman, Birlashgan Arab Amirliklari, Ummon hamda Iroq, Suriya, Livan va boshqa arab davlati xalqlarining shevalari kiradi. Bu shevalar o'zlarining fonetik, morfologik, sintaktik, leksik

¹ Sodiqov A., Abdurazizov A., Irisqulov. Tilshunoslikka kirish. –T., 1981, 9-b.

¹ Халидов Б.З. Учебник арабского языка. –Т., 1981. –С. 8.

va grammatik jihatidan umumiylikka ega bo'lsalar-da, har bir mamlakat shevasining o'ziga xos xususiyati ham mavjud. Masalan, Yaman shevasining Tixama viloyatida ع ayn e hamzaga almashtirib talaffuz etiladi.

ish ← Umar- عمر

Sana viloyatida esa ق qof "g" ga aylantirib talaffuz etiladi:

gal - قال - aytdi
gamar - قمر - oy
Iroq, Yaman, Kuvaytda: قلت - aytdim
- gult

Iroqda ك kof tovushi «ch»ga aylantirib talaffuz etiladi:

chalb - كلب - it

2. Arab mavrid shevalari: Bu shevalar turkumiga Shimoliy va Sharqiy Afrikadagi arab davlatlarining shevalari kiradi. Masalan, Misr dialektida ق qof o'rnida e hamza talaffuz etiladi.

ana ult - أنا قلت - men aytdim
xuva ol - هو قال - u aytdi

ج jim o'rnida «g» talaffuz etiladi.

Gamil - جميل - chiroyli
Gabbar - جبار - Jabbor

ث (sa) o'rnida «t» talaffuz etiladi.

talat - ثلاث - uch
tabit - ثابت - mustahkam

ذ zol o'rnida «d» talaffuz etiladi.

dahab - ذهب - bordi, bormoq

Arab shevalarining bunday tovush o'zgarishlari yuqori kurslarda kengroq o'rganiladi.

1.2. Arab xalifaligida arab tili va arab madaniyatining tutgan o'рни

Tayanch iboralar: arab madaniyati, islomning tarqalishi, tilning tashqi tizimi, shaxsiy bo'lmagan lingvistika, arxeologik qazilmalar, qo'lyozma asarlar, Basra va Kufa maktablari, Bag'dod til markazi, arab nahvchilari, Movarounnahr va Xuroson.

Arablarning ijtimoiy-madaniy taraqqiyoti VII asr boshlarida arab qabilalarining birlashuviga olib keldi. Islom dini bu birlashuvni mafkuraviy jihatdan mustahkamladi. Hamma uchun bah-barobar qonunlar, millatlarning etnik kelib chiqishiga qaramay din oldida hammaning

huquqiy tengligi arablarga katta imkoniyatlar tug'dirdi. Rasulullohdan keyin Abu Bakr Siddiq (632-634), Umar ibn Xattob (634-644), Usmon ibn Affon (644-656) va Ali ibn Abu Tolib (656-660) birin-ketin xalifa bo'ldilar. Bular fath etish, islom dinini tarqatish siyosatini davom ettirdilar. Arablar Afrikaning shimoliy qismini, Eron, Markaziy Osiyo, Kavkazorti o'lkalari, g'arbda Pireney yarim orolini fath etdilar. Xitoy chegaralaridan Ispaniyagacha bo'lgan joylarda xalifalik davlatini tuzdilar. Islom din sifatida shakllangan davrda arablar yarim badaviy elatlardan iborat bo'lgan xalq edi. Tabiiyki, ular fath etilgan xalqlar madaniyatini zudlikda o'zlashtirdilar. «Arab madaniyati» deb nom olgan madaniyat xalifalikni tashkil etgan xalqlar madaniyati asosida islomga moslashtirib mujassamlashtirilgan madaniyat edi¹. Arab madaniyati tarixan ikki davrga ega. Ular bir-biridan shu darajada farqlanadiki, ba'zida ularni ikki xil «arab madaniyati» deb tushunishga ham to'g'ri keladi. Ularning biri yopiq Arabiston yarim orolida tarixi va udumi bir bo'lgan, kelib chiqishi va tiliga nisbatan bir jinsli bo'lgan jamoalar madaniyatidir. Ikkinchisi «arabiy» degan nom olgan VII asrning birinchi o'n yilligida G'arbiy Osiyo, Shimoliy Afrika va Janubiy Yevropaning ba'zi viloyatlarida dunyo ahamiyatiga ega bo'lgan madaniyatdir. Arab tili esa harakatlanish va o'zligini ifodalashda bu madaniyatni yaratgan jamiyatning asosiy vositasi bo'lib kelgan. Eng muhimi, arab tili orqali qadimiy arab madaniyati va O'rta asr arab madaniyati orasida tushunchalar almashinuvi yo'lga qo'yilgan. Aynan arab tilida ko'pgina adabiy, ilmiy va siyosiy asarlar yozildi. Bu borada biz buyuk olim Abu Rayhon al-Beruniyning quyidagi fikrini esga olamiz: «Arab tili butun jahondagi ilmiy asarlarning yozilishiga asos bo'ldi. Bu til har bir tilga yoqimli his-tuyg'u baxsh etdi va uni bezadi. Garchi har bir xalq o'z ona tilini go'zal hisoblasa-da, arab tilining go'zalligi insonning qon tomirlarida oqa boshladi»². Hozirgi zamon lingvist olimi A.D.Shvayser shunday deydi: «Til komponent sifatida madaniyat tarkibiga kiradi. Til xarakteri har qanday madaniyat tarkibida ta'riflangan bo'lishi kerak. U madaniyat quroli bo'lib, madaniyatning har xil jabhalariga tegishli bo'ladi, ammo shu bilan birga u uning tarkibiga kirmasligi ham mumkin»³. Arab tili rivojlanishida klassik arab tili madaniyatning faqatgina ustki qatlami bo'lib xizmat qilmay, balki unga o'ziga xos xususiyatlar berdi, uning asosiy tashkilotchisi bo'ldi, shu bilan birga, tarixiy chegaralarni aniqladi va uning yaxlitligini ta'minladi. Bu til yordamida odamlar o'zaro bir-birlarini tushunadilar, birga harakat qiladilar, fikrlashadilar va jamoa tajribasini bildiradilar. Madaniyat rivojida tilning quyidagi uch holatini o'rganish asosiy vazifalardan hisoblanadi:

¹ Крачковский И.Ю. Сб. Беруни. -М., -Л., 1950. - С. 65.

² Современная лингвистика. Теория, проблемы и методы. -М., 1976. -С. 21.

³ Современная лингвистика. -С. 21.

1. **Tilning ichki tizimi.** Unda tilning ma'lum davrdagi hola-ti, uslubi, yozilishi va grammatik holati o'rganiladi.

2. **Tilning tarixiy o'zgarish holati yoki tashqi tizimi,** ya'ni vaqt o'tishi bilan tarixiy davrlar almashuvi jarayonida tilning tizimi shu davrga moslashgan holda o'zgaradi.

3. **Shaxsiy bo'lmagan lingvistika tarixi.** Ma'lum bir xalq tiliga chetdan boshqa so'zlar kirib kelib o'zlashadi va o'zinikidek bo'lib ketadi¹.

VII asr boshlarida arab istilosi til jamoalarining oldingi til turg'unligiga salbiy ta'sir ko'rsatdi, an'analarni ushlab turgan byurokratiya va sig'inuvchilarning ijtimoiy qatlamlarini ustuvorlikdan mahrum etdi. Arab tilidan foydalanganlarga ustivorlik ta'min etdi. Aynan shu g'olib til sifatida arab tiliga xalqlarning ishtiyoqi yanada oshdi. Islomga o'tish bilan, hech bo'lmaganda, ibodatlarini arab tilida talaffuz etish majburiyatlari qo'yildi. Islomga kirganlarning keyingi taqdiri va ichki tarixi, shu jumladan, tillari musulmon jamoalarining tarkibiy qismlariga aylana bordi. Arab tili butun xalifalik hududlariga tarqaldi va ko'pgina jonli so'zlashuv tillarini siqib chiqardi. Natijada Yaqin Sharq, Shimoliy Afrika, Janubiy Yevropaning ba'zi qismlarida, Eron, Kavkazorti mamlakatlarida va O'rta Osiyoda lingvistika sezilarli o'zgardi.

Islom mamlakatlari xalqlari madaniyati bu qadar ravnaq topishi bir tomondan iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy sabablarga aloqador bo'lsa, ikkinchi, bevosita sababchi Islom ta'limotining o'zi bo'ldi. Bu ta'limotda din aqidalari va bilim, ilm-fan shunchalik chambarchas bog'langanki, bunday holat hech qachon va hech qaysi diniy ta'limotda uchramaydi, Amerikalik arabshunos, islomshunos olim F.Rauzentel "Bilim tantanasi" risolasida shunday deydi "Ilm islomda ustunlik qiluvchi konsepsiyalardan biridir, bu holat islom sivilizatsiyasini ham shakl, ham mazmun jihatdan boshqalardan ajratib turadi. Haqiqatdan musulmon sivilizatsiyasining turli sohalarini ilm aniqlab beradi"².

Ikki asrdan ortiq vaqt, ya'ni Markaziy davlat bo'lgan davr ichida yuzaga kelgan til holati ba'zi o'lkalarda turg'unlik kasb etdi. U bizning kunlarga uncha ahamiyat kasb etmagan o'zgarishlar bilan yetib keldi. Ilk islom davrida Arabiston yarim orolida va arab fathlarida esa undan tashqarida yagona arab so'zlashuv tili paydo bo'ldi. Arab tilining xalifalikda mustahkam o'rin tutib qolishida Ummaviylar xalifalaridan (661-749) biri bo'lgan Abdul Malik (685-705) davri katta ahamiyatga ega. U o'zining hukmronlik davrida davlat ishlaridagi hujjatlarni yuritishni arab tilida olib

borgan. Boshqa tillarda yozishni man etgan. Ikkinchidan, pul birligi yo'lga qo'yilib, tanga chiqarish ishlari bilan shug'ullangan. Bu pul birliklari Vizantiya va Sosand Eronidan qolgan edi. Yangi namunadagi tangalarga esa arab afsonalaridan tasvirlar zarb etilgan. Arab tilining bu ikki asosiy faoliyati, albatta, uning davlat tili bo'lib qolishiga katta imkoniyat berdi. Shu bilan birga xalifa Abdul Malik tomonidan arab tili va yozuvining rivojlanishiga tomon katta qadam qo'yildi³. Abbosiylar hokimiyat tepasiga kelishi (749-1258) bilan madaniy hayotda ham bir qancha o'zgarishlar ro'y berdi. Arab islom madaniyati, ilm-fani rivojining eng yuqori cho'qqisi Abbosiylar davriga to'g'ri keldi. Bu davrda ijtimoiy hayotning turli tomonlarini islomlashtirish kuchayadi. Fath etish siyosati davom etadi. Ilm-fanda qadimgi Gretsiya roli avvalgidan ham ortadi.

Misrdagi Aleksandriya, Edessa, Nisibin, Antioxiya, Jundishapur, Baqriya kabi ellinistik madaniyat markazlari xalifalikka qaram bo'lib, musulmon madaniyati shakllanishida ijobiy rol o'ynagan. Bu davrda grek, suryoniy, sanskrit va forsiy tillardagi asarlarni arab tiliga ag'darish muammosi oldinga surildi. VIII asrda boshlangan tarjimonlik ishi yanada rivojlandi. Tarjimonlar orasida Hunayn ibn Isxoq (810-873), Isxoq ibn Hunayn, Xubaysh Sobit ibn Kurra (886-901), Yahyo ibn Adi, ibn Muqaffa, ibn Manka alohida ajralib turadi. Arab tilida endilikda ancha boyigan ilmiy atamalar birmuncha ishlangan bo'lib, avvalgi mavqeini yanada o'ttirgan edi⁴.

Ma'lumki, VII-VIII asrlarda Movarounnahr va Xurosonda ham arab tili va arab yozuvi keng tarqalgan edi. Bu borada ushbu o'lkalarda arab tili va arab yozuvi o'rgatish uchun maxsus maktablar ochilgan edi. Akademik I.Yu.Krachkovskiy fikricha: «VIII asrning birinchi yarmida arab tili butun Xuroson va Movarounnahrda davlat boshqaruv tili sifatida ishlatildi va undan, hattoki, yerlik aholi ham foydalandi. Masalan, xorazmlik matematik Muso al-Xorazmiy (780-847), farg'onalik astronom Ahmad al-Farg'oniy (IX asr), O'rta Osiyolik faylasuf olim al-Forobiy (X asr), tilshunos olim Mahmud Qoshg'ariy (XI asr), buyuk olimlar al-Beruniy (973-1048) va Ibn Sino (980-1037) o'z asarlarini aynan arab tilida yozishgan.

O'rta asrlarda Yevropada lotin tili xalqaro til hisoblanganidek, arab tili ham Shimoliy Afrika, Yaqin va O'rta Sharqda shunday mavqe'ga ega edi.

Klassik arab tili haqida biz faqat qadimgi yozuvlar va asarlardan emas, balki filologlarning yozuvlaridan ham bilib olsak bo'ladi. Yangi musulmon davrining II asri tugashiga qadar arab grammatikasi bo'yicha katta ish tugatilgan edi va u tan olinib, bizning kunlarga yetib keldi. Bu asrlarda arab tili grammatikasi to'liq tartibga solinib, aniq ilmiy suratda yozildi.

¹ Современная лингвистика. О'sha asr. -C.21.

² Рауэнтал Ф. Торжество знания. -М., 1978. -С. 21.

³ Беллев Е.А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье. -М., 1965. -С. 187.

⁴ Sulaymonova F. Sharq va G'arb. - T., 1997. 197-b.

Hunayn ibn Isxoq

Hunayn ibn Isxoq (810 - 873) mashhur O'rta asr nasroniy olimi, grek tilidan arab va suriya tillariga qilingan ilmiy tarjimalari bilan Abbosiylar davrida mashhur bo'lgan. Hunayn ibn Isxoqning asl vatani Janubiy Iroq bo'lgan va o'z hayotini yunon - arab tarjimalari markazi bo'lgan Bag'dodda o'tkazadi. U arab, suriya, fors va yunon tillarini juda yaxshi bilgan. U yunon tilini juda yaxshi o'rgangani uchun hatto arab olimlari orasida "Tarjimonlar shayxi" deb nom ham olgan. Uning tarjima qilish usuli keyingi tarjimonlar tomonidan davom ettirilgan.

Hunayn ibn Isxoq ko'p sohalarda asarlar yaratgan. Masalan, falsafadan Arastu va Aflotun asarlarini hamda qadimgi grek olimlari sharhlarini arab tiliga tarjima qilgan. U qishloq xo'jaligi, meditsina, arab nahvi va leksikografiyasi ustida ilmiy ishlar olib borgan. Hunayn tarjimada so'zma-so'zlikka emas, balki matn ma'nosini ochib berishga harakat qilgan.

Uning "كتاب الاحبار" (Toshlar kitobi), "عن الاسماء" (Ismlar haqida) kitoblari mavjud bo'lib, afsuski, bizgacha yetib kelmagan.

Robert Ketton

Robert Ketton (1110 - 1160?) o'rta asr ingliz teolog, astronom va arabshunos olimi. Robert Parijdagi cherkov maktablarining birida tahsil olgan. 1134 yilda Fransiya Sharqqa tomon o'z talabasi va do'sti German bilan 4 yilga sayohat qiladi. Ular Vizantiya imperiyasiga, salbiylarning Falastin va Damashqdagi davlatlariga borib, u yerda arab tilidan mashhur tarjimonlar bo'lib yetishadilar.

1141 yilda Robert Ispaniyadagi musulmon va nasroniy hukmdorlar tomonidan tashkil etilgan "Tarjimonlar bazasiga" ishga taklif qilinadi.

Ijodiy faoliyati davomida Yevklidni o'rgangan, al-Battoni va Abu Ali ibn Sino asarlarini bir necha tillarga tarjima qilgan. 1142 yilda Robert Piter Venerbel bilan uchrashadi va Qur'oni karim ma'nolarini lotin tiliga tarjima qilishni boshlaydi. Tarjima 1143 yilda tayyor bo'ladi. Bu tarjima Qur'oni Karim ma'nolarining Yevropa tillariga o'girilgan birinchi tarjimasidir edi va XVI asrgacha asosiy manba bo'lib qoldi. Biroq ushbu tarjimani zamonaviy olimlar u qadar ishonchli deb hisoblashmaydi, chunki aslyatdan tarjima jarayonida bir qator o'zgartirish va bo'rttirishlarga yo'l qo'yilgan.

1.3. Arab tilidagi yozma yodgorliklar

Tayanch iboralar: arab, ko'chmanchi, manba, lashon aravit, qabila, sura, bitik, epigrafik yozuv, Suriya dashlari, janubiy arabiston, qabr toshi, an-Nimar yozuvi, Luvr muzeyi, qo'lyozmalar fondi, Turkiya davlati, arxeolog Al-Ansoriy, kutubxona.

Qadimiy arablar o'troq va ko'chmanchi bo'lib kun kechirishgan. "Arab" degan nom ma'lum bir xalqning o'zini atash uchun yaratilgan emas. Bu nom ularning avlodlari sahrolarda ko'chmanchi bo'lib yurganliklaridan kelib chiqqan. "Ko'chmanchi" degan nom keyinchalik bir xalqning nomi bo'lib qolgan. Zero "arab" so'zining lug'aviy ma'nosi ham "ko'chmanchi" deganidir.

Eramizdan avvalgi IX-VIII asrlarga taalluqli manbalarda yozilishicha, Arabiston yarim orolida yashovchi xalqlarni "Aribi" deb nomlashgan. Xuddi shu davrda yozilgan Bibliya matnlarida ham Arabiston xalqi va Suriya aholisini "Aribi" yoki "Arivi" deb atashgan¹. Eramizdan avvalgi III asrga oid qadimiy yahud tilidagi manbalarda esa bu xalqlarning tilini "Lashon aravit" deb nomlashgan. Keyinchalik lotin tilidagi manbalarda arab tili "Arabica lingua" deb yuritilgan².

Eramizning V-VI asri, ya'ni johiliya poeziyasi davri manbalarida "arab", "arabiy" degan so'z qo'llanilmagan edi. Bu davr shoirlari o'z asarlarida o'z qavmlarini Qalb, Ibn Hilol, Ibn Asad kabi qabilaviy nom bilan atashgan. Arab tili rivoji tarixiga nazar tashlasak, arab tili degan nom birinchi bor eramizning VII asr o'rtalarida yozilgan Qur'oni karim oyatlarida uchraydi. Masalan:

"الأعراب أشد كفرا ونفاقا وأجدر ألا يعلموا حدود ما أنزل الله على رسوله والله أعلم بحكيم" (سورة التوبة: الآية 97)

"A'robiylar kufr va nifoqda qattiqroq va Alloh o'z payg'ambariga nozil qilgan narsalarning chegaralarini bilmasslikka loyiqroqdirlar. Alloh bilim va hikmat sohibidir". (Tavba surasi 97-oyat)³.

"وهذا لسان عربي مبين" (سورة النحل الآية 103)

"Bu (Qur'on) esa ochiq ravshan arabidir". (Nahl surasi 103-oyat)⁴.

Eramizning birinchi asridan boshlab Suriya davlati va Janubiy Arabiston davlatlari hududida yashovchi ko'chmanchi arab qabilalarining

¹ Белова А.Г. «Введение в арабскую филологию». - М., 2003, -С.14.

² O'sha asar.

³ Abdulaziz Mansur. "Qur'oni Karim ma'nolarining tarjimasidir". - T.: "Toshkent islom universiteti" nashriyot-matbaa birlashmasi, 2004. 202-b.

⁴ Abdulaziz Mansur. "Qur'oni Karim". - T., 2001. 279-b.

vakillari toshga yoza boshladilar. Ular sobey va ximyoriy yozuv shaklidan foydalanganlar. Bu toshga bitilgan yozuvlar qadimiy arab tilining eng birinchi yozma yodgorligi hisoblanadi. Shu davrdan boshlab kishilar lahyoniy, samudiy va safoviy yozuvlaridan foydalanganlar. Lahyoniy va samudiy yozuvlari Arabistonning shimoliy-g'arbiy tomonlarida yashovchi arablar yozuvidir, safoviy yozuv esa Janubiy Suriyaning as-Safo deb atalmish yarim sahroviy mintaqalarida yashovchi xalqlar yozuvidir. Bu yozuvlarda faqatgina undosh harfdan foydalanilgan bo'lib, juda qisqa bitilgan. Bu yodgorliklarda ko'chmanchi arablar o'zlarining nomlarini va qabilasining nomini yozganlar. Ba'zan bu yozuvlar to'liqroq bitilganki, unda muallif o'zining nomi bilan birga shu joyga qachon kelgani va qaerga yo'l olayotgani haqida hamda o'z yaqin qarindoshining o'limi to'g'risida yozgan. Bu yodgorliklar shundan dalolat beradiki, o'sha davr ko'chmanchi arablari ham yozishni va o'qishni bilganlar. Bu yozuvlarda arab tilining asosiy xususiyatlaridan biri bo'lmish aniqlik artikli "xa" yoki "xan" tarzida qo'llanilganida aks etadi. Shu bilan birga Janubiy Falastin va Suriya davlatining ba'zi bir mintaqalaridan topilgan yodgorliklar oromiy va nabotiy yozuvlarida bitilgan. Bu yozuvlarda arab tilidagi ism kategoriyasi, ismlarning turlari va "ل" aniqlik artikli bilan yozilgan so'zlar kuzatiladi. O'sha davr yozma yodgorliklaridan ko'chmanchi arab qabilalari lahjalarida aniqlik artiklining turli xil shakllarining qo'llanilganligini bilib olish mumkin.

Bizgacha yetib kelgan arab tilining eng birinchi yozma yodgorliklari eramizning IV-V asriga taalluqlidir. Garchi bu yozuvlar sof arab xatida yozilmagan bo'lsa-da, unda oromiy va qadimiy arab tilining xususiyatlaridan farqli ravishda arab tilining asosiy xususiyatlari o'z aksini topadi.

Birinchi arab yozuvida bitilgan yodgorlik Damashqning janubiy sharqidan 120 km. narida joylashgan "an-Nimar" qishlog'idan topilgan. Uning yozilish sanasi eramizning 328 yiliga, qadimiy yil taqvimini bo'yicha 223 yilga to'g'ri keladi. U 116 sm x 33 sm hajmdagi qabr toshiga hammasi bo'lib 5 qator o'yib yozilgan xatdir. Arab adibi va tarixchisi Jurji Zaydon bu matnni quyidagicha izohlaydi: "Bu barcha arablarning podshosi, tojdor, Asad va Nizor qabilalari va ularning podsholarini bo'ysundirgan, hozirgi kungacha Mazhijni yengib kelgan, zafar uni Shamarning shahri Najron devorlarigacha eltgan, Ma'ad (qabilasi)ni tobe qilgan, o'g'illarini qabilalarga boshliq qilib qo'ygan, ularni o'z o'rniga forslar va rimliklarga vakil qilib jo'natgan Imrul Qays bin Amrning qabridir. Mamlakat shuhrat va qudratda hech qachon bugungi darajaga yetmagan. U 223 yili yettinchi kishul kuni vafot qildi". Ushbu yodgorlik hozirda Fransiyadagi Luvr muzeyida saqlanadi. Unda arab

tilidagi ismlar va ularning aniqlik artikli "ل" bilan kelishi hamda o'g'il so'zining "بن" deb emas, balki "ير" deb yozilishi kuzatiladi. Yozuvda arab tilidagi siniq ko'plik son qoliplari va "لم" inkor yuklamasi bilan kelgan fe'l shakllari mavjud.

1970 yilda saudiyalik arxeolog al-Ansoriy tomonidan Kindlar davlati poytaxti bo'lmish "قرية الفوعة" (Gullagan qishloq)da janubiy arablarning sobey yozuvida bitilgan yodgorlik topildi. Bu yodgorlik qabr toshi bo'lib, undagi yozuvlarga ham "ل" aniqlik artiklining sharsiya harflari bilan boshlangan so'zlardagi assimilyatsiya holati va ismlarda to'g'ri ko'plik son yasovchi qo'shimchalarning "ون" va "ات" borligi aniqlangan.

Keyinchalik Suriyaning Aleppo hududidan eramizning 512 yiliga oid yodgorlik, Damashqning janubi-sharqiy hududidan eramizning 528 yiliga oid yodgorlik va Damashq atrofidan eramizning 568 yiliga oid yodgorlik topildi.

Klassik arab tilida yozilgan eng birinchi yozma yodgorlik eramizning VII asri o'rtalarida yozilgan Qur'oni karim va payg'ambarimizning yozishmalaridir. Misr hududidan topilgan davlat arboblarning hukumat va shaxsiy hujjatlari, papirusga yozilgan arablarning tarixiy hamda islomgacha davr she'riy asarlari eramizning VIII-IX asriga oid bo'lib, bular ham keng ma'noda arab madaniyatining beqiyos boyligi hisoblanadi.

O'rta Osiyodan ham arxeologik tadqiqotlar natijasida arab yozuvida bitilgan VIII asrga oid ikki yozma yodgorlik topilgan. Birinchisi qo'yning kurak suyagiga yozilgan arab yozuvidir. Unda faqat arab alifbosidagi harflar bitilgan. Ikkinchisi esa, qadimgi arab hujjati bo'lib, Sug'd shohi Devastichning Xuroson hokimi Amir al-Jarroh ibn Abdullohga yozilgan maktubidir (718-719)¹.

Arab mamlakatlari ligasi qoshida ochilgan Arab qo'lyozmalari institutining birinchi direktori Salohiddin al-Munjid qayd etishicha: "Hozirda jahon ilmiy xazinasini tarkibida 600 mingga yaqin arab qo'lyozma asarlari mavjud bo'lib, ularning soni 8 million nusxani tashkil etadi. 120 mingga yaqin arab tilidagi qo'lyozma asarlarning va 300 mingga yaqin qisqa, har xil mavzudagi qo'lyozma asarlarning ilmiy katalogi tuzib chiqilgan"².

Jahon miqyosida arab tilidagi qo'lyozma asarlarni saqlash bo'yicha Turkiya davlati birinchi o'rinda turadi. Bu davlatda qariyb 155 mingga yaqin qo'lyozmalar mavjud. Birgina Istanbul kutubxonasida 85 ming qo'lyozma asar saqlanadi.

¹ Hasanov A. Qadimgi Arabiston va ilk islom. Johiliya asri. — T., 2001. 119-b.

¹ Оранский И.М. Введение в Иранскую филологию. — М., 1960. — С. 260.

² Белова А.Г. Введение в арабскую филологию. — М., 2003. — С.

Xulosa qilib aytish mumkinki, arablar tarixida Qur'on dan oldin biror yirik yozma asar bo'lgan emas. Qur'on yozilishidan ilgari topilgan yodgorliklardan ikki xilini tilga olish mumkin. Bulardan biri Janubiy Arabistonda. Yamanda vujudga kelgan sabo yozuvlari, juda kam miqdorda saqlanib qolgan ximyor, lahyon va samud yozuvlari yodgorliklari bo'lib, ular faqat toshlarga o'yib yozilgan lavhalar shaklida saqlanib qolgan. Keyingi bir yarim asr davomida olimlar ana shu yozma yodgorliklarni tadqiq qilganlar. Ularning ko'p qismi arab hukmdorlari va qabila boshliqlari tomonidan yozib qoldirilgan janglar, yurishlar, sulolalarning hukmronlik davrlari haqidagi qisqa ma'lumotlar, ibodatgohlar va binolar devoriga yozilgan hamda chegara belgisi sifatida qo'yilgan lavhalardan iborat.

Ikkinchi xil yodgorliklar islomdan ilgari jo'hiya davriga oid she'riyatdir. Ularning ko'p qismi islomdan ilgari qabilalar hayotiga, qahramonlik, jang, mardlik mavzulariga bag'ishlangan qasidalaridir. Bu ijod namunalari Abbosiylar xalifaligi davrida to'planib kitob qilingan. Shuning uchun ham Qur'on arab xalqlari tarixida birinchi yirik nasriy asar sifatida arab tilining o'sha davrga xos xususiyatlarini, so'z boyligi, iboralari va atamaları grammatik tuzilishini hamda boshqa xususiyatlarini o'zida ifoda etgan. Qur'on matnini o'rganish jarayonida arab tili grammatikasi (sarf va nahv) batafsil ishlab chiqilgan, arab yozuvi esa g'oyat mukammal shaklga kelgan. Shuningdek, Qur'on tili har bir arab mamlakati va elatlarining o'ziga xos lahjalarini saqlagan holda, barcha arablar uchun yagona bo'lgan adabiy tilga asos bo'lgan.

Arab tilida yozilgan nodir asarlarni o'rganish sharq xalqlarining madaniyati, tarixi, tili va adabiyoti, urf-odatini mukammal bilishga hamda farovon hayotimizning turli sohalarida faoliyat ko'rsatishimizga yordam beradi.

Amaliy mashg'ulot savollari:

1. "Arab filologiyasiga kirish" fanining vazifasi va predmeti.
2. Tilning uch holatini o'rganish – madaniyat rivojidagi asosiy vazifa.
3. Yozma ijodiyot turlari haqida.
4. Arab madaniyatining arab tili rivojidagi o'rni.
5. Xalifa Abdulmalikning arab tili rivojiga qo'shgan hissasi.
6. "Arab" so'zining etimologiyasi.
7. Toshga bitilgan yozma yodgorliklardagi arab tiliga xos xususiyatlar.
8. Arab yozuvida bitilgan birinchi yodgorlik.
9. Arab madaniyatining bebaho boyligi.
10. Arab tilidagi qo'lyozma asarlar.

Adabiyotlar:

1. Белова А.Г. *Очерки по истории арабского языка*. – М., 1999.
2. *Imomxo'jaev O. Arab yozuvi haqida risola / Sharqshunoslik, TDSht.* 1998.
3. Конрад Н.И. *Запад и Восток*. – М., 1972.
4. Конрад Н.И. *Старое востоковедение и его новые задачи. Статьи*. – М., 1972.
5. Крачковский И.Ю. *Сборник Беруни*. – М., 1950.
6. Оранский. *Введение в Иранскую филологию*. – М., 1988.
7. *Современная лингвистика. Теория, проблемы и методы*. – М., 1976.
8. Sodiqov A.A. *Abduazizov, Irisqulov. Tilshunoslikka kirish*. – T., 1981.
9. *Sulaymonova F. Sharq va G'arb*. – T., 1998.
10. *Халидов Б.З. Академик И.Ю.Крачковский (к 100 летию со дня рождения) // Народы Азии и Африки.* 1983.
11. *Халидов А.Б. Михайлова И. Библиография арабских рукописей*. – М., 1982.

IKKINCHI BOB

XOM-SOM TILLARI OILASI

2.1. Xom-som tillar oilasining tarmoqlanishi

Tayanch iboralar: tillar tasnifi, til oilasi, tarmoq, guruh, somiyshunoslik, qibt tili, arabizm, akkad tili, finikiy, oromiy lahjalar, xaos tili, kushiy tarmog'i, Efiopiya va Eritriya xalqlari.

Dunyo tillari xaritasiga nazar tashlansa, tillar va shevalarning nihoyatda ko'pligi va ularning vazifasi ham xilma-xilligiga shohid bo'lamiz. Masalan, faqat Hindistonda 720 ga yaqin til va shevalar, Fillipinda 80 ga yaqin til va shevalar mavjud. YUNESKO axborotiga ko'ra, hozirgi kunda dunyoda 5600 dan ortiq til va shevalar mavjud. Bu tillarning rivojlanish darajasi va jamiyatda tutgan o'rni, ularda gaplashuvchilarning soni turlichadir. 100-200 kishidan tashkil topgan qabilalarning tili ham, 100 millionli xalq gapiradigan til ham alohida til hisoblanadi. Inson turli tillarni eshitganda yoki o'rganganda ularda asosan ikki jihatdan: moddiy o'xshashlik (net – not, birodar – brother – brat) va so'zlarning grammatik tuzilishi, negiz yasaliishi, gapda so'zlarning bir-biri bilan bog'lanish usulidagi o'xshashlik borligini sezadi. Bu masalalar bilan jiddiy shug'ullanish XIX asrdan boshlanadi¹.

Hozirgi zamon tilshunosligining asosiy masalalaridan biri dunyo tilarini o'rganish va umumlashtirish asosida ularning tasnifini tuzishdan iboratdir. Har qanday ilmiy tasnif umumiy belgilar va prinsiplarga asoslanadi.

Tilshunoslikda tillarning bir necha tasnifi mavjud.

1. Areal (jug'rofiy) tasnifda jahon tillarining xaritasi, turli mamlatlarning til tomonidan xarakteristikasi, ayrim tillar qo'llanish doirasining kengayishi kabi masalalar o'z ifodasini topadi.

2. Tillarning tipologik tasnifida tillarning grammatik qurilishiga asoslanib, ularning asosiy tiplari belgilanadi.

3. Tillarning funksional tasnifi quyidagi belgilarga asoslanadi: tilning o'zi tegishli bo'lgan xalq tarixi bilan aloqasi va tilning jamiyatdagi vazifasi.

4. Tillarning geneologik tasnifi til hodisalarini tarixiy prinsip asosida o'rganib, tillarning qarindoshlik munosabatini aniqlaydi.

XVII-XVIII asrlar davomida turli tillarni o'rganish natijasida to'plan-gan ma'lumotlar ularni bir-biriga qiyoslab o'rganishga omil yaratdi. Bular natijasida qiyosiy-tarixiy tilshunoslik tiklanib bordi. Qiyosiy-tarixiy metod-ni shakllanishiga fransuz olimi T. Postellus (1510-1581), I. Skaliger (1540-1609), nemis olimlari Frans Bopp (1791-1867), Yakob Grimm (1785-1863), daniyalik olim Rasmus Rask (1787-1832), rus olimi A. X. Vostokov (1781-1864) va chek olimi Dobrovskiy (1753-1829)lar asos soldilar. Tillarning geneologik tasnifiga ko'ra yer yuzida bir necha til oilalari mavjud. Masalan, hind-evropa tillari oilasi, xom-som tillari oilasi, kavkaz tillari oilasi, turkiy tillar oilasi va h.k.¹.

Biz o'rganayotgan arab tili xom-som tillar oilasining somiy tillar tarmog'iga tegishlidir. Somiyshunoslik sharqshunoslik tarmog'i bo'lib, juda qiziqarli fandir. Uning predmeti Shimoliy Afrika va Old Osiyodagi qadimdan istiqomat qilayotgan xalqlar tilini va unga taalluqli fanlarni o'rganadi. Nemis olimi A. Shlyotser izlanishlariga ko'ra, XX asrgacha Tavrot rivoyatiga tayangan holda somiylarning ilk vatani hozirgi Iroq deb hisoblanib kelinadi. Tavrotning borliq kitobi 8-bobida keltirilgan bu rivoyatning qisqacha mazmuni shundan iboratki, xudolar tomonidan bo'lajak to'fon xususida ogohlantirilgan payg'ambar Nuh uch o'g'li bilan oldindan tayyorlangan qayiqda jon saqlab qoladilar. To'fon ularni qayig'i bilan Ararat tog'iga ulotirib yuboradi. Suv qaytgach u yerdan Nuhning o'g'ilari uch tarafga tarqab ketadilar: Yofas – sharqqa, Xom – G'arbga, Som esa – Janubga yo'l oladilar. Aslida, Tavrot rivoyati bu masalada ham boshqa hollardagi kabi shu kitob bunyodga kelgan davrdagi mavjud voqelik, ya'ni somiy, xomiy, yafetik (turkiy) xalqlarining yashab turgan joylariga ishora qiladi, xolos. Oxirgi paytlarda esa somiy tillari guruhining va, umuman, afro-osiyo tillarining ilk vatani – Arabiston yarim oroli deb hisoblash ustun kelmoqda².

Bir guruh olimlar xom-som tillar oilasi Shimoliy Afrikada, aniqrog'i, Saxarada uzoq o'tmishda, u yashash uchun qulay bo'lgan paytlarda shakllangan deb hisoblaydilar. Ularning fikricha, miloddan avvalgi IV ming yillikda iqlim o'zgarishlari natijasida Saxara aholisi ikki yo'nalish bo'yicha ko'chib ketgan: biri – Shimoli-sharqqa, Nil vodiysi va undan

¹ Yo'ldoshev I., Sharipova U. Tilshunoslik asoslari. – T., 2007. 152-b.

¹ Sodiqov A., Abduazizov A., Irisqulov. Tilshunoslikka kirish. – T., 1981. – B.190-191.

² Hasanov A. Qadimgi Arabiston va ilk islom. – T., 2001. 33-b.

o'tib Osiyoga; ikkinchisi – Janubi-sharqqa, Sudan va Efiopiyaga qarab ketdi va yashay boshladi.

«Som» Nuh payg'ambarning avlodlaridan birining nomi, «Xom» esa boshqa birining nomi deb ifoda etiladi. Demak, somiy - Som avlodlari, xomiy esa Xom avlodlari tili va madaniyatini o'rganadi. Arab tili tarixan bu til oilasidagi eng yosh til hisoblanadi. Qadimgi somiy tilida bobilliklar, assuriylar, ibriylar, finikiylar, oromiylar va arablar gaplashganlar. Somiyshunoslik fan sifatida 1781 yil Yevropalik nemis olimi A.Shlyotser tomonidan o'rganila boshlandi va fanga kiritildi.

Fransuz tilshunos olimi M.Koen, nemis olimi I.Fridrix, afrikashunos D.A.Olderogg va somiyshunos I.M.Dyakonov shunday xulosaga keldilarki, xom-som tillari bir-biriga juda yaqin. Bu esa xom-som tillar oilasini tuzishga yordam beradi. Oxirgi paytlarda xom-som tillar oilasini geografik o'rniga qarab ikki nom bilan atash tashabbusi olg'a surildi, ya'ni:

1. Afro-Osiyo tillar oilasi yoki Qizil dengiz bo'yi tillar oilasi.
2. Afro-Arabi tillar oilasi.

Ammo xom-som tillar oilasi bo'lib qolaverdi. Somiyshunos olim I.M.Dyakonov xom-som tillar oilasini besh tarmoqqa bo'lib, tasnif qildi¹.

1. Misr til tarmog'i

(Shimoli-sharqiy Afrika)

Bu til tarmog'iga Qadimgi Misr tili kiradi. U bir necha davrga ajratib o'rganiladi. Qadimgisi eramizdan avvalgi 3000 yilda, yangisi esa, eramizning 3-XVI asrigacha mavjud bo'lgan. Hozirda bu til cherkov tili hisoblanadi. Bu til qibt tilidir (qibt xristianlar tili hisoblanadi).

2. Barbar-Liviy til tarmog'i.

(Shimoliy Afrika va G'arbiy-markaziy Afrika tillari)

Yangi zamondagisi 300ga yaqin sheva va lahjalarga ega. Ularning asosiylaridan biri «tomashiq» tilidir. Bu tavorix xalqlarining tilidir. Bu tilda arabizmlar deyarli yo'q. U Sahroi Kabirda tarqalgan. Yana bir til tashixit tilidir. Bu tilning hozirgi nomi «shilx» bo'lib, Mavritaniyada tarqalgan. Rif tili Marokashda tarqalgan, shuningdek, bu tarmoqqa kiruvchi xalqlar Senagaldan Misrgacha bo'lgan joy – Siva vohasida yashaydi. «Guanch» tili o'n sakkizinchi asrga qadar iste'molda bo'lgan Afrikaning shimoliy-sharqiy sohillariga yaqin Kanar orollarida yashagan aborigenlar tili.

3. Kushiy til tarmog'i.

(Shimoli-sharqiy va Sharqiy Afrika tillari)

Yangi darajadagi til hisoblanib, bu guruhga kiruvchi barcha tillar hozirgi shakldagina mavjud. Ularning o'tmishidan bizlarga hech qanday ma'lumot qolmagan. Bu tarmoq quyidagilarga bo'linadi:

1) Shimoliy tarmoq – badaviy tili – bu tilda so'zlashuvchilar asosan Sudan Respublikasida yashaydi.

2) Sharqiy tarmoq - a) saha – afar tili – Eritriyada va Efiopiyaning shimoli-sharqiy qismida yashovchi xalqlar tili. b) oromo tili – Efiopiyaning g'arbida, janubida va markazida yashovchi aholi tili va Keniyaning shimoli-sharqiy aholisi tili. v) somali tili – Somali Respublikasi va Efiopiyaning janubi-sharqiy aholisi, Sharqiy Keniya aholisi tili.

3) Markaziy tarmoq – agau tilining mayda shevalari. Bu tilda Efiopiyaning shimoliy aholisi va Eritriya aholisi so'zlashadi.

4) G'arbiy tarmoq – Habashistonning g'arbiy chekkalarida yashovchi aholi gaplashadigan kaffa, volamo chara va gimirra shevalari.

5) Janubiy tarmoq – iraku va mbugu tillari. Bu tilda gaplashuvchi aholi Tangan o'lkalarida (Tanzaniyada) yashaydilar.

4. Chad til tarmog'i.

(Markaziy Afrika va G'arbiy-markaziy Afrika tillari)

Bu tarmoqning faqatgina yangi darajasi mavjud va u to'qqiz guruhga bo'lib o'rganiladi. U deyarli yuz xil tilni o'z ichiga oladi. Ular ichida eng asosiysi xaos tilidir. Bu tilda asosan Chad, Kamerun, Nigeriya aholisi gaplashadilar. Gvandara, valeva, angas, sura kabi tillar ham G'arbiy Chad tillari qatoriga kiradi. Tera, margi, kotoka tillari Markaziy Chad tillari hisoblanadi. Mubi, sokoro tillari Sharqiy Chad tillariga kiradi.

5. Som til tarmog'i.

(Arabiston yarim oroli, Old Osiyo, Shimoliy-sharqiy Afrika va Markaziy Afrika tillari)

Bu tarmoq juda katta tarmoq hisoblanadi va olimlar tomonidan yaxshi o'rganilgan. Uning o'zi to'rt guruhga bo'linadi.

¹ Семитские языки. – М., 1965. – С. 9-13.

a) shimoliy chet yoki shimoliy-sharqiy guruh. Uning qadimgi va o'rta darajasi bor. Bu guruhga akkad tili va uning ikkita katta shevasi – babil va ashshuriy shevalari kiradi;

b) shimoliy-markaziy va shimoliy-g'arbiy guruh. Uning qadimgi, o'rta va yangi darajasi mavjud. Qadimgi darajaga xananay, oromiy, ug'oriy tillari; o'rta darajaga qadimgi yahud tili, finikiy va bir qancha oromiy lahjalar; yangi darajaga yangi suriya shevasi va Suriyadagi oromiylar shevasi kiradi;

v) janubiy chet yoki janubiy-g'arbiy guruh. Bu guruhga janubiy arab tili va uning ko'p shevalari kiradi. Qadimgisi haqida yetarli ma'lumot yo'q. O'rta darajasi Sobey, Miney, Katabon, Xadramout shevalari va habash tilining (Efiopiya) ko'p tarmoqlari; yangi darajasiga janubiy arab tili – mehriy, shahriy, soqatra tillari va unga yaqin bo'lgan shevalar kiradi;

g) janubiy-markaziy yoki Arabiston tili. Qadimgi darajasiga qadimgi arab tili, o'rta va yangi darajasiga klassik, zamonaviy arab tili va ularning barcha shevalari kiradi.

Ushbu tarmoqqa kiruvchi o'lik tillar quyidagilardir:

1) Akkad tili – qadimgi Sharq(Vaviloniya)ga oid Mixxat yozma yodgorliklaridan ma'lum.

2) Ug'oriy tili.

3) Qadimgi yahudiy tili so'zlashuv tili sifatida eramizning boshlariga qadar yashagan. XIX asrdan boshlab uning asosida ivrit (yahudiy) tili shakllandi. Ivrit tili Isroil davlatining (arab tili bilan birga) rasmiy davlat tili hisoblanadi. Yozuvi esa yahudiy alifbosiga asoslangan.

4) Oromiy tili. Eramizdan avvalgi III asrdan eramizning IV asrigacha G'arbiy Osiyoda yashagan oromiylar tilidir. Oromiylar Arabiston yarim orolidan chiqqan ko'chmanchi somiy qabilalaridir. Bu til eramiz boshlarida G'arbiy Osiyoning asosiy og'zaki nutqiga aylangan. Oromiylarning hozirgi avlodi assuriylardir.

5) Finikiy tili. Bu til eramizga qadar o'lik tilga aylangan. Yozuvi finikiy alifbosida bo'lgan¹.

2.2. Xom-Som tillari oilasining umumiyligi.

Tayanch iboralar: fonetik umumiylik, jins kategoriyasi, grammatik sinf, nahv, undoshlarning uchlik guruhi, qo'sh undoshli, Sahroyi Kabir, ichki fleksiya, suffiksatsiya, matriarxat, butunlik va yakkalik tushunchasi.

Bu oilaga kiruvchi til va lahjalar jiddiy farqlansa-da, tilshunoslikning qiyosiy-tarixiy metodiga asoslanib o'rganilganda, ularda o'xshash umumiylik borligini ko'rish mumkin. Bu umumiylik quyidagilarda yaqqol ko'zga tashlanadi:

¹ Yo'ldoshev I. Sharipova O'. Tilshunoslik asoslari. – T., 2007. 171-b.

1. Fonetik umumiylik:

a) barcha xom-som tillarida unilarning cho'ziq va qisqa ko'rinishlari mavjud:

a-a- fatha – fatha alif ا ←
i-i- kasa – kasa yoy ي ←
u-u- damma – damma vov و ←

b) undoshlarning uchlik guruhi mavjud, ya'ni,

ح خ ه؛ ث س ص؛ ذ ز ظ

v) o'zak hech qachon unli tovushdan boshlanmaydi:

Masalan: opa, uka, aka singari;

g) shuningdek, qo'sh undoshli boshlanish ham so'zlarda uchramaydi, masalan: ekskavator, traktor kabi.

2. Leksik umumiylik.

Yevropalik olim M.Koenning kuzatishicha, barcha to'rt tarmoq uchun umumiy bo'lgan uch yuzta so'z bor. To'rt tarmoq uchun umumiy bo'lgan bir necha o'zak mavjud. Ular bir necha o'ndan oshmaydi. Uchta tarmoq uchun yuzta va ikkita tarmoq uchun besh yuzta umumiy so'z yoki o'zak bo'lishi mumkin (oila a'zolari nomlari, kishi tanasi a'zolari nomlari, hayvon nomlari va raqamlar nomlarining o'zak harflari bir xilda bo'lgan). Biroq bu borada som va xom tillarida gaplashuvchi xalqlarning ajralishi juda qadim zamonlarda, eramizdan avvalgi VI va IV ming yilliklarda sodir bo'lgani unutilmasligi kerak. Bu davrda xom-som xalqlarining asosiy vatani bo'lmish Saxroi Kabirda qurg'oqchilik boshlanadi. Natijada bu xalqlar avval ikki tomonga shimolga va janubga qarab tarqaladi. Shundan so'ng besh tarmoqdan iborat xom-som xalqlari Afrika qit'asini, Arabiston yarim orolini, Old Osiyoni egallab oladilar.

3. Morfologik umumiylik:

a) barcha xom-som tillaridagi umumiy xususiyat o'zakning undosh harfdan iborat bo'lishidir. Odatda o'zak uch undoshli, to'rt undoshli va nisbatan besh undoshdan iborat bo'ladi.

Masalan, كَتَبَ، تَرَجِمَ، مَفْرَجَل

b) unilar ba'zan qo'shimcha undoshlar bilan o'zak mazmunini ta'kidlash yoki grammatik kategoriyani ko'rsatish uchun xizmat qiladi.

Masalan, كَتَبَ، كَتَبَ، كَتَبَ، كَتَبَ، كَتَبَ

v) barcha xom-som tillarida ichki fleksiya mavjud.

Masalan, طَالِبَ، طَالِبَ، طَالِبَ

g) shuningdek, suffiksatsiya ham mavjud, bunda so'zlarning ichki qurilishi deyarli o'zgarmaydi.

Masalan, مَعْلَمَةٌ - مَعْلَمَاتٌ؛ مَتَكَلِّمٌ - مَتَكَلِّمُونَ

d) barcha xom-som tillarida ikkita jins kategoriyasi mavjud:

muzakkar – مذكر muannas – مؤنث

e) barcha tillarda ismlarning grammatik sinfi mavjud.

Masalan: «B» sinfi – yirtqich hayvonlarning nomlarini bildiradi:

ayiq – دب bo'ri – ثعلب tulki – ثعلب

«L» yoki «R» sinf esa uy hayvonlari nomlarini bildiradi.

sigir – بقر chumoli – نمل

eshak – حمار tuya – إبل

f) barcha xom-som tillarida, jumladan, arab tilida butun va yakkalik tushunchasi mavjud:

bitta daraxt – شجرة daraxt – شجر

bitta piyoz – بصل piyoz – بصل

Bu ilmiy tilda «matriarxat» deyiladi.

2.3. Arab tili grammatikasi va lug'atini o'rganishda o'z hissasini qo'shgan olimlar

Tayanch iboralar: Arab nahvi, nuqta va harakat belgilari, Tavba surasi, Basra va Kufa maktablari, aruzdagi kashfiyot, xalq tili, hofizlar kitobi, arab va ajamlar ustozlari, lug'atshunoslik.

Ma'lumki, arablar o'z tillarini, uning boyligi, ravnaqi va serjiloligini juda qadrlashadi. Arab olimlari tomonidan arab tili namunalarini yig'ish va ularni ilmiy o'rganish uchun juda katta mehnat sarf qilingan. Arablar o'z tillarini saqlashni o'zlarining milliy burchlari deb biladilar.

An'anaviy arab grammatikasi shakllanishi uzoq yillar davom etdi. Arabshunos olim D.V.Frolov «Teoriya predlogov v traditsionnoy arabskoy grammatike» kitobida yozishicha: «Arab grammatikasining shakllanishi uch katta davrni o'z ichiga oladi:

1) Arab grammatikasining paydo bo'lish va uning qoidalarini ishlab chiqish davri (VIII asr o'rtalari va X asr boshlari).

2) Arab grammatik maktablari faoliyatini o'rganish va tahlil qilish davri (X-XII asr).

3) Arab grammatikasini ma'lum va qat'iy tartibga solish hamda qomusiy yoritish davri (XIII-XV asr)¹.

Klassik arab tilining asosi Qur'oni karim tilidir. Ma'lumki, islomni qabul qilgan arab bo'lmagan xalqlar uni o'qishda jiddiy lug'aviy kamchiliklarga yo'l qo'yishadi. Bu jumboq Qur'onning o'zini to'g'ri, xatosiz o'qishni uyushtirish vazifasi bilan bog'lanib ketadi. Arab tilshunosi VII

asrning ikkinchi yarmi va VIII asrning birinchi yarmida Basra va Kufa shaharlarida paydo bo'ladi. Arab tilshunoslari zimmasida quyidaga vazifalar bor edi:

A) Davlat boshqaruv ishlarida hamda diniy-ilmiy masalalarda to'g'ri keladigan arab tilining me'yoriy til holatini yaratish.

B) Arab tili grammatikasi va yozuvi qoidalari, so'z va iboralarni to'g'ri qo'llash usullari hamda arab harflari talaffuzining mukammal bayonini qat'iy belgilab qo'yish.

Arab grammatik maktabining birinchi markazi janubiy Iroqda joylashgan Basra shahri hisoblangan. U qadimgi Mesopotamiyaning madaniyat o'chog'i sanalgan.

Arab nahvi yaratilishida mashhur grammatik olim Abu Ubaydning quyidagi fikrlarini eslaymiz¹. Hazrat Ali ibn Abu Tolibdan buyuk grammatik olim Abul Asvad ad-Dualiy arab tilining nozik tomonlarini o'rgangan edi. Lekin bu to'g'rida hech narsa yozib qoldirmagan. Bir kun eronlik Amir Ziyod ibn Abixa ad-Dualiyning yoniga kelib, Allohning kitobi bo'lmish Qur'oni karimni o'qishda odamlarga yordam beradigan biror bir narsa yozish to'g'risida taklif qiladi. Avvaliga ad-Dualiy ikkilanib, hech narsa yozmaydi. U shahar kezib yurganda, bir kishi «At-tavba» surasining uchinchi

إن الله بريء من المشركين ورسوله
oyatidagi "rasuluhu" so'zini "rasulih" deb xato o'qiyotganini eshitib qoladi.

Undan quyidagi tarjima kelib chiqadi:

«Darhaqiqat, Alloh mushriklardan va o'z elchisidan xoli»; aslida esa:

«Darhaqiqat Alloh va uning elchisi mushriklardan xoli» bo'lishi kerak edi.

Abul-Asvad buni eshitib, «Men shunchalik borar deb o'ylamagan edim» deb, o'zining til haqidagi qoidalar majmuasini yozadi². Uning bu majmuasi "التحو" deb atala boshlanadi.

Bu borada yana shunday ilmiy qarash ham mavjud: Hazrati Ali ibn Abu Tolib (r.a.) bir qorining o'sha oyatdagi huddi shu xatoni eshitganlar va bundan qattiq ta'sirlanganlar. Shundan keyin Hazrati Ali (r.a.) o'sha zamon donishmandlaridan Abul Asvad ad-Dualiyi chaqirib, musulmonlarga Qur'oni karimni to'g'ri o'qib, to'g'ri tushunishlariga yordam beradigan qoida va yo'riqlar majmuasini tuzish vazifasini topshirganlar va: «Masalan, bunday boshlagin, So'z – ism yo fe'l yo harf bo'ladi va hokazo» - deyilar. Abul Asvad o'sha "hokazoni" ishlab chiqqan va o'shandan beri arab tilining qonun-qoidalari ilmi "التحو" deb ataladi³.

¹ Звегинцев В. А. История арабского языкознания. – М., 1958. – С. 23.

² O'sha asar. 13-b.

³ Abdugabborov A. Mahmud Zamaxshariy. Al – Unmuzaj. – T., 2001. 5-b.

¹ Акиннин О. Г. Арабский язык. – М., 2004. – С. 32.

Abul-Asvad Zolim ibn Umar ad-Dualiy
(melodiy 633-715 hijriy 11-96)

Arab grammatikasining asoschisi hisoblanadi. U basralik juda buyuk olim bo'lib, arab nahvi ravnaqiga o'z hissasini qo'shdi. Grammatikadagi unli tovushlarni (harakatlarni) – (نقط الإعراب) va undoshlarning ostki va ustki nuqtalarini (نقط الإعجام) aniqlovchini, bog'lovchilarni, so'roq va undov gaplarni كافي yuklamalarni ajratib chiqdi va grammatik jihatdan sharhlab berdi: Abul Asvad ad-Dualiy harakat belgilarini va Nasr ibn Osim nuqtalarini ixtiro qilmaguncha, ular arab yozuvida mavjud emasdi.

VII asrda yashagan Abul Asvad ad-Dualiyga quyidagi parcha nisbat beriladi: "Bilimdan qudratliroq hech narsa yo'q. Shohlar xalq ustidan hukmronlik qilsalar, olimlar shohlar ustidan hukmronlik qiladilar".

Johiliyatdagi yoki hijriy asrning birinchi yarmidagi asarlarda harflar nuqta va harakat belgilari, shuningdek, tovushni qisqa va uzun cho'zish (madd) alomatlaridan xoli edi. Payg'ambarimizning (s.a.v.) maktublari ham nuqta va belgilarisiz edi. Usmon Musxaflarida ham ular yo'q.

Arab tilshunosligining rivojiga juda ko'p basralik va kufalik olimlar o'z hissasini qo'shdilar. Bulardan Isa ibn Umar as-Saqafiy (766 y.)- grammatik olim, Hofizi Qur'on, Basra grammatika maktabining asoschilaridan biri va mashhur olim Sibaveyhiyning ustozlaridan bo'lgan. Uning «الجامع» (To'plam) va «المكمل» yoki «المكمل» deb ataluvchi asarlari arab tilining grammatik qoidalarini ifodalab berdi.

Abu Abdurahmon al-Xalil ibn Ahmad al-Faraxidiy
(melodiy 719-792, hijriy 100-175 yil)

Arab tilshunos olimi, filolog Sibaveyhiyning ustozlaridan biri hisoblanadi.

U o'zining «كتاب العين» kitobi bilan VIII asrning ikkinchi yarmida tashkil qilingan lug'atchilik maktabiga asos soldi. Uning bu kitobida so'zlar tarkibi alifbo asosida emas, balki fonetik asosda qurilgan edi. U musiqa-shunos va aruzshunos olimlardan bo'lgan. Al-Xalil she'rni musiqa bilan bog'lashga urinishlari bilan aruz haqida risola yaratdi. O'sha zamon bilimdonlarining fikricha uning aruzdagi kashfiyoti ilohiy kashfiyot edi. Uning grammatik asarlari bizgacha yetib kelmagan. Nahv ilmining imomi bo'lmish Al-Halil shunday deydi: "Inson boshqa kishilar suhbatida bo'lmaguncha o'z xatosini bilmaydi." Al-Halil ibn Ahmaddan ibn Muqoffa haqida so'ralganda: "Men ibn al-Muqaffani aqlidan ko'ra ilmi ko'p inson sifatida bilaman"- degan

ekan. Ibn al-Muqfa esa: "Men Al-Halilni ilmidan ko'ra aqli ko'p inson sifatida bilaman"-degan ekan. Al-Halil ibn Ahmadning asarlari bizgacha deyarli to'liq yetib kelmagan. Uning eng yirik asarlari quyidagilardir:

- 1) كتاب العين في اللغة – "Ayn kitobi"
- 2) كتاب العروض – "Aruz kitobi"
- 3) كتاب النقط والشكل – "Nuqta va shakl (harakat) kitobi"
- 4) كتاب النغم – "Musika kitobi"
- 5) كتاب في العوامل – "Omillar kitobi"

Shogirdi Sibaveyhiy tomonidan uning ma'ruzalari qayta ishlanib, bir kitob shakliga keltirilgan va «Sibaveyhiy kitobi» deb nom olgan. 565 bobdan iborat bo'lgan «الكتاب» dagi grammatik sharhlar mukammalligi va to'liqligi bilan tengsizdir. «الكتاب»ning izchilligiga yana bir dalil shuki, undan keyin o'tgan barcha grammatik olimlar bu asarga birorta jiddiy yangilik qo'sha olmadilar, balki uning ayrim boblariga aniqlik kiritish bilan shug'ullandilar.

Sibaveyhiy Abu Bashir Amr ibn Qambar

Arab oilasidan chiqqan. Basrada as-Saqafiy va al-Halil qo'lida tahsil olgan. Bag'dodda Horun ar-Rashid saroyida ham xizmat qilgan. 796 yili qirq yoshga yetganda Eronning Sheroz shahri yaqinidagi Bayda qishlog'ida vafot etgan. Sibaveyhiy Basra nahv maktabining asoschilaridandir. Tilshunoslikka oid mashhur risolasi «الكامل» bo'lib, bunda nasrnavislik va nazmdan namunalar bor.

Basralik al-Mubarrad (898 yil) arab shoiri, filolog olim. U leksika bilan shug'ullangan. Uning «Tilda yig'ilgan so'zlar» (الجمهر في اللغة) va «So'zlarning kelib chiqishi» (كتاب الاشتقاق) kitoblari juda mashhurdir.

VII asr oxiri VIII asr boshlarida Kufa shahrida arab grammatika maktabining **ikkinchi markazi** faoliyat olib bordi. Bu maktabning eng yirik vakillari Abu Hasan ibn Hamza al-Kisaiy, Yahyo al-Farra, Abu Ja'far ar-Ruasiy va boshqalar edi.

Abu Ja'far Muhammad ar-Ruasiy (805) Kufa grammatika maktabining asoschisi hisoblanadi. U «كتاب الأفراد والجمع» («Birlik va ko'plik son haqidagi kitobi») bilan arab grammatikasi ravnaqiga o'z hissasini qo'shdi. Muaz al-Xarra va Yahyo al-Farra ham bu sohada faoliyat ko'rsatdi.

Abu Xasan ibn Xamza al-Kisaiy¹ (804 yil) Kufa grammatik maktabining eng yirik namoyandalardan biridir. U ko'proq xalq tilini o'rgandi. Ustozlari Muaz al-Xarra va ar-Ruasiydir. Uning «Xalq tilidagi xatoliklar» («رسالة في نحن العامة») kitobida adabiy til grammatik qoidalari, ularning lahjalarda o'zgarishi hamda adabiy til va lahjalaridagi farqli, o'xshash tomonlar haqida fikr bildiriladi.

¹ Sulaymonova F. Sharq va G'arb. –T.: 1997. 197-b.

¹ Семитские языки. – М., 1965. –С. 39.

Uning «كتاب الحفاظ» («Hofizlar kitobi»)dan Qur'onni yodlagan hofizlar foydalanarlar.

IX asr oxiri X asrning boshlarida arab grammatik maktabining **uchinchi markazi** Bag'dod shahrida tashkil topdi. Bu maktab Basra va Kufa grammatik maktablari vakillari faoliyatini birlashtirdi va jamladi. Bog'dod maktabining eng yirik namoyandalari Ibn Jinniy va Al-Farisiy edilar.

Arab lug'atchiligi. VIII asrdan arab lug'atchiligi to'rt maktabga bo'lib o'rganiladi. Birinchi maktab asoschisi **al-Xalil ibn Ahmad** «كتاب العين في اللغة» nomli lug'atning muallifidir.

Ikkinchi maktab asoschisi **ibn Durayd** (837-933) izohli lug'at yozgan.

Uchinchi maktab asoschisi **Ismoil al-Javhariy** (1007 y. vafot etgan). U «tilshunoslik imomi» deb nom olgan. Uning qirq ming so'zni o'z ichiga olgan lug'atining tuzilishi so'z oxiridagi undoshga asoslangan. Masalan: جلس so'zini س harfidan qidirish kerak. Javhariy yashagan davr qofiya davri hisoblangan. Olimlar so'zga shunday chechan edilarki, oddiy jumalarni ham saj bilan gapirar edilar.

Abul Qosim ibn Ahmad ibn Umar az-Zamaxshariy

To'rtinchi maktab asoschisi Abul Qosim ibn Ahmad ibn Umar az-Zamaxshariy bo'lgan. U yirik tilshunos olim bo'lib, asli xorazmlik, Zamaxshar qishlog'ida tug'ilgan (1075-1144). U 60 dan ortiq asar yozgan (1998 yil Bayrutda olimning «Asas al-Balag'a» asari chop etildi. Ushbu asarning muqaddima qismida tadqiqotchi Muhammad Bosul Uyun as-Sud alloma asarlarining ro'yxatini keltirgan. Ularning soni 65 ta¹. Uni «جار الله» - «Allohning qo'shnisi» deb atashgan. Uning «الفائق في غريب الحديث» («Hadis ilmda ishlatiladigan kamyob so'zlar») lug'ati Zamaxshariyning lug'atchilik sohasidagi birinchi kitobi bo'lib, olim ushbu asari bilan lug'atchilikning to'rtinchi maktabiga asos soldi. 1945-1948 yillarda bu asarning uch jildli kitobi Qohirada nashr qilindi. Birinchi nashri Haydarobodda, ya'ni Pokistonda chop etildi. Bu kitobda birinchi va ikkinchi undoshlar alifbo bo'yicha tuzilgan. Uchinchi undosh esa e'tiborga olinmagan. Uning ikkinchi kitobi «أساس البلاغة» («Chiroyli gapirish yoki so'zamollik asoslari») deb ataladi. Bu lug'atda birinchi, ikkinchi, uchinchi undoshlar alifbo tartibida olingan. Hozirgi lug'at kitoblarimiz shu kitob asosida tuzilgan. M.Zamaxshariyning quyidagi asarlari ham mashhurdir:

«مقدمة الأديب» («Tematik lug'at») asari ko'p tilli, murakkab tuzilishli, qomusiy asar bo'lib, bu kabi asar filologiya fani tarixida kam uchraydi. Asarning birinchi – ismlar qismi zamonaviy ensiklopedik lug'at vazifasini o'tasa, ikkinchi – fe'llar qismi arab tili grammatikasi qoidalariga asosida

yuksak ilmiy saviyada tuzilgan. Asarning yordamchi so'zlar, ismlarning turlanishi, fe'llarning tuslanishi kabi uchinchi, to'rtinchi, beshinchi qismlari ham sof arab tili grammatikasi qoidalariga bag'ishlangan. Har bir grammatik qoida ko'plab misollar bilan asoslangan.

«الكشاف» («Ochib tashlovchi») asari Qur'on ma'nolarini badiiy tasvir vositalarida tahlil qiladi. Bu asar Qur'onning ilmiy-grammatik va izohli tahlili yuzasidan bajarilgan ish hisoblanadi. Bu kitob arab mamlakatlarning diniy oliy o'quv yurtlarida darslik sifatida qo'llanilib kelinmoqda.

«المفصل في النحو» («Grammatika haqida mufasssal kitob») Mahmud az-Zamaxshariyning eng nodir asari hisoblanadi. Alloma Makkada yashagan paytida hijriy 513-515 (melodiy 1119-1121) yillarda mazkur asarni yozgan. Asarda grammatik qoidalar, so'z turkumlari – ism, fe'l, harf bo'yicha ko'rib chiqilgan. Asarning har bir qismida sintaksis va morfologiya o'rganilgan bo'lsa, so'nggi qismi, ya'ni «Idg'om» bobida fonetika bayon etilgan. Ko'pchilik munaqqidlar Mahmud Zamaxshariyning 4 qismdan iborat bu asarini o'rta asrlar tilshunosi Sibaveyhining o'z ilmiy qimmatini bilan mashhur «Al-Kitob» asaridan keyin ikkinchi o'ringa qo'yadilar. Ma'lumki, arab grammatik asarlarida arab nahvini bayon qilishning uch usuli mavjud. Birinchi usulga Xalil ibn Ahmad al-Farahidiy (718-791) asos solgan. Ikkinchi usulga Sibaveyhi (1080-796 yili vafot etgan) asos solgan. Mahmud Zamaxshariy esa «al-Mufasssal» asarida arab nahvini bayon qilishning yangi – uchinchi usuliga asos solgan. Ushbu asarda barcha grammatik kategoriyalar so'z turkumlari – ism, fe'l, harf – asosida bayon qilingan. Mazkur usul hozirga qadar arab tilshunosligida muvaffaqiyat bilan qo'llanilmoqda¹.

«الأمثلة» - «Namuna» asari nahv ilmiga bag'ishlangan. O'ttiz sahifadan iborat bu qo'llanma 1917 yilgacha O'rta Osiyoda arab tili darsligi vazifasini o'tagan. Mazkur asarning 500 ga yaqin qo'lyozma, ko'chirmalari jahon qo'lyozma manbalari fondlarida saqlanmoqda.

Nemis sharqshunosi K.Brokkelman 20 tomli «Arab adabiyoti tarixi» fundamental asarida bu haqda shunday deydi:

«و هو كتاب صغير في النحو مختصر من المفصل» va huva kitobun sag'irun fi-n-nahvi muxtasarun min al-mufasssal «Al-Unmuzaj» u (arab) grammatikasiga oid mo'jaz kitob bo'lib, «Al-Mufasssal»ning kichraytirilgan shaklidir².

XII – XV asrga kelib arab filologiyasi ravnaqiga Ibn Manzur (1232-1311) «لسان العرب» «Arablar tili» asari bilan katta hissa qo'shdi. Bu lug'at arab tilidagi 80 ming o'zak so'zni o'z ichiga oladi.

¹ Nosirova M. O'rta asr arab nahvidan namunalar. – T., 2004, 6-b.

¹ Nosirova M. O'rta asr arab nahvidan namunalar. – T., 2004, 10-b.

² Nosirova M. Mahmud Zamaxshariyning «Al-Unmuzaj fi-n-nahvi risolasi». – T., 2005, 4-b.